

Лекція 1. Методологія наукових досліджень. Вступ.

"... Якщо ви забажаєте, щоб дерево приносило більше плодів, ніж раніше, вам не потрібно нічого робити з його гілками, а потрібно розпушити землю та підкласти новий ґрунт під коріння."

Ф.Бекон

План лекції

1. Сутність поняття «методологія»

2. Елементи методології . Системний підхід

3. Етапи дослідження та наукова новизна.

1. Сутність поняття «методологія»

Методологія – учення про систему принципів, способів та методів організації теоретичної та практичної діяльності.

- Сучасні загальні *енциклопедичні* визначення методології:
- 1. **Методологія** – вчення про методи, методики, способи та засоби пізнання.
- 2. **Методологія** – вчення про структуру, логічну організацію, форми та способи пізнавальної діяльності.
- 3. **Методологія** – система принципів, певних засобів та прийомів організації і побудови теоретичної та практичної діяльності.
- 4. **Методологія** – вчення про систему методів або загальна теорія методів, що застосовуються у практиці пізнавальної та практичної діяльності.
- 5. **Методологія** – сукупність дослідницьких засобів, необхідних для вирішення певного завдання, а також формування уявлень про послідовність руху дослідника у процесі вирішення завдання.

МЕТОДОЛОГІЯ

Методологія прикладна

система (комплекс, взаємопов'язана сукупність) принципів і підходів дослідницької діяльності, на які спирається дослідник у ході отримання та розробки знань у рамках конкретної науки, наприклад, біології

Методологія конкретної науки

вчення про принципи побудови, форми та способи пізнання об'єктів цієї науки

Методологія наукового дослідження

форма організації наукового знання та наукової діяльності, що містить основні принципи, відповідність структури і змісту дослідження, включаючи методи, перевірку істинності результатів, їх інтерпретацію

Методологія системного дослідження

сукупність системних методів та засобів, направлених на вирішення складних і комплексних проблем

Об'єкт методології

- Процес наукового дослідження в його цілісності.
- Методологія науки розглядає об'єкт дослідження у процесі вирішення, тобто ту сферу діяльності, яку вивчає дана наука.
- Складові процесу дослідження:
 - 1) предмет аналізу;
 - 2) мета та завдання дослідження;
 - 3) сукупність дослідницьких засобів, необхідних для вирішення завдання;
 - 4) послідовність руху дослідника у процесі вирішення нового завдання;
 - 5) розробка ефективних і раціональних методів організації наукового дослідження.

Предметом вивчення методології

наукових досліджень є:

- поняття та методи самої науки;
- сфера застосування методів;
- обґрунтованість наукових результатів;
- осмислення досягнень науки з точки зору загальнолюдської культури.

- Основна мета методології – вивчення і аналіз методів, засобів, прийомів, за допомогою яких отримують нові знання в науці як на емпіричному, так і теоретичному рівнях пізнання.
- Основним завданням методології є синтез накопичених наукових знань, що дозволяє забезпечити їх використання з практичною метою.

Методологія більше розуміється як *схема-план*, що дає вирішення поставлених завдань наукового дослідження, тому її можна розглядати і як певну систему основоположних ідей.

Нова ідея – це не просто зміна уявлень про об'єкт – це якісний стрибок думки за межі перевірених рішень.

У філософському визначенні *ідея* – це продукт людського мислення, форма відображення дійсності. Ідея відрізняється тим, що в ній не тільки відображається об'єкт вивчення, а й міститься усвідомлення мети, перспективи пізнання і практичного перетворення дійсності.

Концепція – це система поглядів, система опису певного предмета або явища щодо його побудови, функціонування, що сприяє розумінню, тлумаченню, вивченню основних ідей. Концепція має надзвичайне значення, оскільки є єдиним, визначальним задумом, основною ідеєю наукового дослідження.

Парадигма – загальноприйняті положення науки, система методологічних і ціннісних установок прийнятих усіма членами наукового співтовариства за зразок для вирішення наукових завдань.

Структура наукової діяльності

- Отже, методологія – вчення про принципи, способи, форми і методи науково-дослідницької діяльності, у тому числі і в біології:
- 1 – це наука про логічну організацію пізнання або практичної діяльності (філософське вчення про універсальні методи пізнання);
- 2 – сукупність теоретичних положень про принципи побудови, методи, прийоми, форми і способи пізнання об'єкту (наукова дисципліна про використання загальнонаукових принципів в певній галузі);
- 3 – це концептуальний виклад мети, методів дослідження, які забезпечують отримання максимально точної, логічної, систематизованої інформації про вибрані явища (методологія вибраної теми, формування понятійного та інструментального апарату дослідження);
- 4 – наука про структуру, логічну організацію методів діяльності або пізнання.

Елементи методології

Принцип об'єктивності

Фактори, умови розвитку, адекватність засобів, що дозволяють отримати істинні знання про об'єкт

Принцип єдності

Поєднання історії об'єкту, його теорії (структура, функції, зв'язки) та перспектив його розвитку

Неперервні зміни, розвиток досліджуваних елементів

Основні фактори та вирішальні ланцюги, що визначають результати досліджень

Системність вивчення процесу

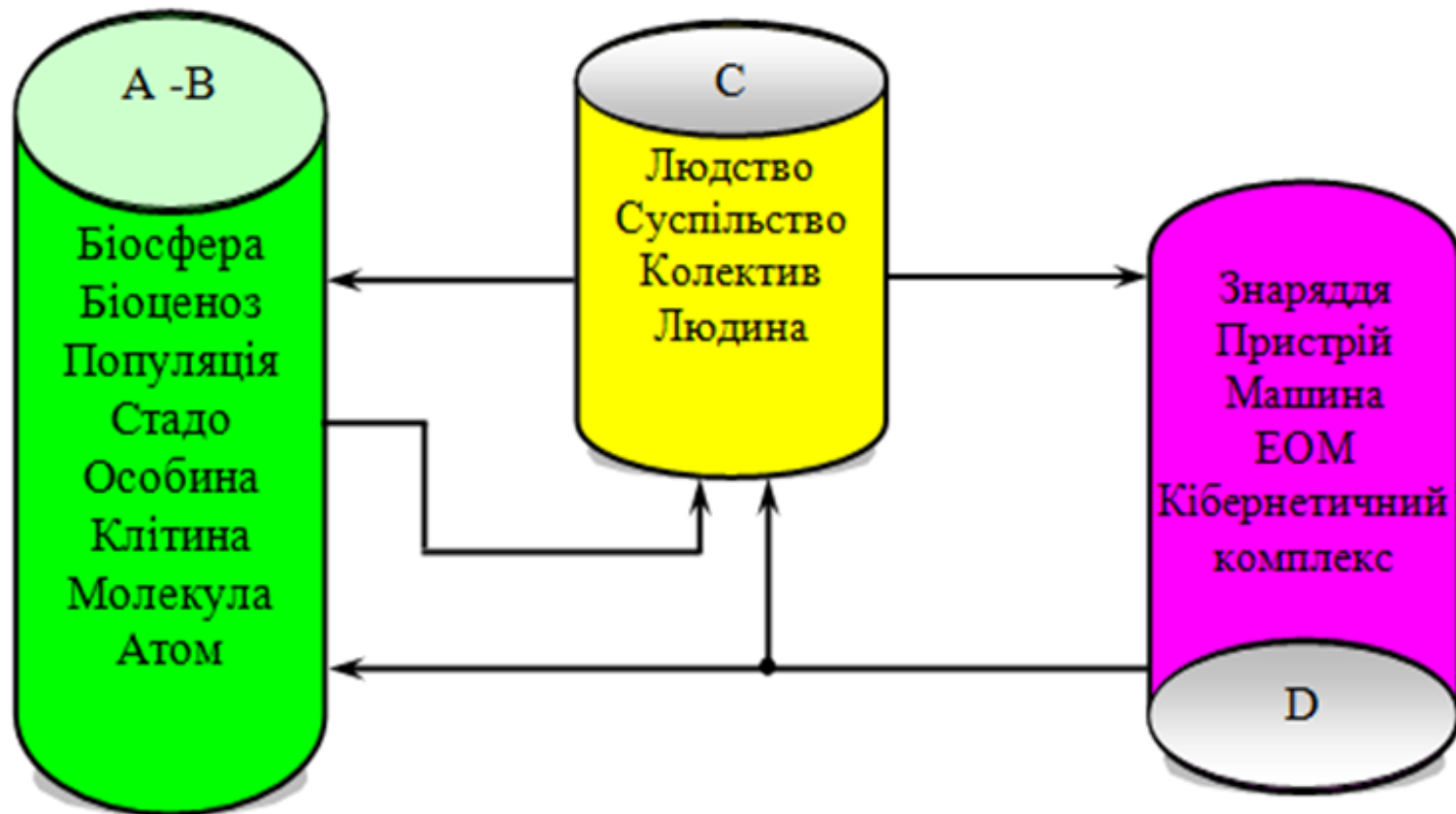
Врахування всіх вимог до цілісного підходу дослідження

Принцип від абстрактного до конкретного та навпаки

- Проблема взаємодії людини і Природи в епоху стрімкого зростання енергетичних можливостей людини, які почали перевищувати енергію процесів природного походження, вимагає глибокого розуміння поняття системності . Дійсно, проблема економіки, соціального розвитку, політики виявляються зв'язаними в єдине ціле з проблемою стабільності біоти, еволюцією клімату, забрудненням середовища, виявленням нових ресурсів сировини, створенням нових технологій тощо. Тому, вивчення цих проблем вимагає розвитку системології та застосування системного аналізу для їх використання в сучасних умовах життєдіяльності людини.
- Системність існувала завжди (незалежно від нас), як загальна властивість матерії, форма її існування, як об'єктивна реальність.
- Поняття системності виникло разом з людиною і завжди було і є одним з методів науки
- Системність світу базується на трьох основних компонентах
- (системах, або ієрархіях за Б.С. Флейшманом):

ієрархії (системи), які виникли природно:
фізико – біологічна (А – В) та соціальна (С);
штучна ієрархія (система): технічна (D)

Отже, однією з найважливіших об'єктивних причин виникнення системних наук є не тільки системність людини, її мислення, а й системність навколишнього середовища і всесвіту в цілому.

Розвиток системних уявлень

В процесі розвитку науки можна виділити декілька періодів, які визначаються своїми підходами, методологією, методами дослідження :

Античний період

Період епохи відродження

Період сучасного системного підходу

Античний період науки характеризується абстрактним підходом, відірваним від експериментальної практики, а також використанням категорії "цілі". Всі знання ґрунтувались на емпіризмі та умоглядних аналогіях, які були основою наукової аргументації того часу.

Період епохи відродження. В XVII ст. природознавчий підхід замінив умоглядність античної науки. Ньютон поєднав експериментальні методи з новим математичним методом аналізу нескінченно малих. Для цього періоду з його методологією **фізикалізму** характерно поєднання експериментального та умоглядного (математичного) підходів, "вилучення" категорії "цілі", зведення вивчення цілого до вивчення його частин. Ця методологія (фізикалізму) виявилася дуже плідною при вивченні речовинно-енергетичних властивостей простих систем, але для складних систем, де визначальними є структурно-поведінкові властивості, вона не дала результатів.

Сучасний системний підхід визначає третій період розвитку науки (початок XX ст.). Він виник із потреби вивчення і наукового осмислення складних систем різної природи. Об'єкт дослідження тут вимагає цілісного розглядання його частин, відмови від неможливого класичного експерименту над ним і, відповідно, "відновлення" категорії цілі, що поєднує сучасний період з античною методологією (наївною системологією) Це **період осмислення кібернетикою свого предмету дослідження – складної системи**, тому кібернетика може бути ототожнена з системологією – теорією складних систем .

Отже, **новий системний період розвитку науки**, на відміну від ньютонівського, **характеризується** не диференціацією, а **інтеграцією науки**, що також зближує його з єдиною античною наукою періоду наївної системології. Крім того, ідейна близькість основних методів дослідження в обох напрямках також поєднує сучасну та наївну системологію. Сьогодні фізикалізм і системологія використовуються як дві різні методології дослідження простих і складних систем відповідно.

З пропозиції Людвіга фон Берталанфі у 30 рр. ХХ ст. виникла *концепція загальної теорії систем*. Системний підхід розглядається як універсальний метод, що об'єднує інтереси різноманітних наук: кібернетики, теорії інформації, теорії прийняття рішень, топології, факторного аналізу, автоматів, масового обслуговування, графів та мереж, дослідження операцій.

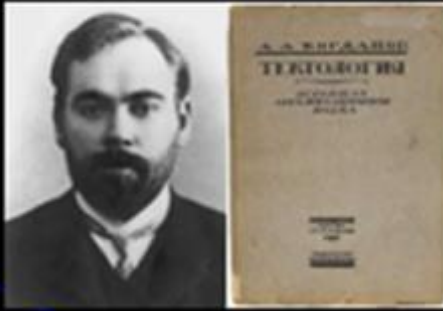
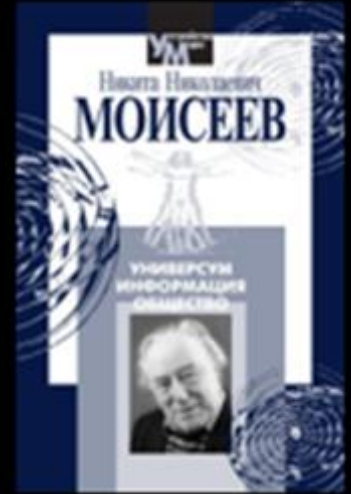
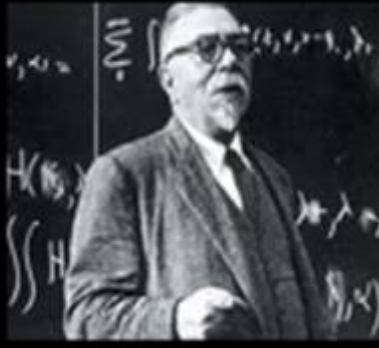
ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ В РОЗВИТКУ ТЕОРІЇ СИСТЕМ

- **наука про системи**, досліджує застосування системних концепцій у природних (фізичних) та суспільних науках. Увага зосереджується на науковому вивченні цілісного на протигагу поелементного, оцінюванні способів взаємодії між компонентами системи, широкого використання методів математичного моделювання для визначення ізоморфізму в системах;
- **системна технологія**, призначена для розв'язку проблем з використанням методології системного підходу і сьогодні використовується в системному аналізі, в управлінні, інженерії різного напрямку та ін.;
- **системна філософія**, намагається об'єднати традиційні науки різних галузей і знань в рамки філософських концепцій системності.

Одним з основних досягнень Людвіга фон Берталанфі є введення поняття відкритої системи

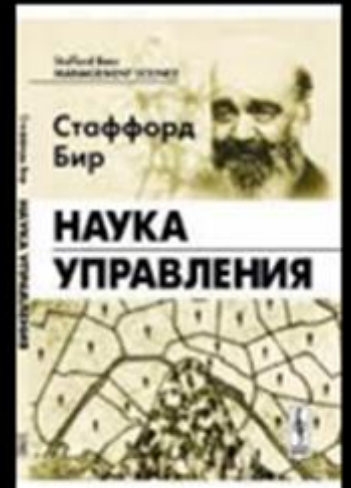
Він підкреслював особливе значення обміну системи речовиною, енергією та інформацією з зовнішнім середовищем (іншими системами). У відкритих системах встановлюється динамічна рівновага, яка може бути спрямована у бік ускладнення організації (за рахунок інформації ззовні), а функціонування є не просто відгуком на зміну зовнішніх умов, але й збереженням попередньої чи встановленням нової рухливої внутрішньої рівноваги системи.

Суттєвий внесок у розвиток системності в науці, виробництві, суспільстві належить великій кількості наукових груп, центрів, вчених: Н. Вінер, У. Р. Ешбі, Ст. Бір, академіки А. Н. Колмогоров, В. М. Глушков, Н. Н. Моїсєєв, група інституту Кейтса (США) під керівництвом М. Месаровича, школа Ільї Пригожина (Бельгія), тектологія О. Богданова, і цей список можна ще продовжувати

КОЛМОГОРОВ Андрей Николаевич (1903-87)

російський математик, основатель наукової школи по теорії випадковості та теорії функцій, академік АН СРСР (1936), Герой Соціалістичного Труду (1963). Фундаментальні твори по теорії функцій, математическої логіки, топології, диференціальним рівнянням, функціональному аналізу і особливо по теорії випадковості (статистическе обчислення, теорія випадкових процесів) и теорія інформації. Государственный премии СССР (1941).

Пригожин Илья Романович

— бельгийский физик-теоретик, специалист по нелинейной динамике.
Лауреат Нобелевской премии за вклад в области химии (1977 г.)

Месарович (англ. Josip Mesarovic), родився 2 июля 1923 года — сербский учёный, профессор системной инженерии в университете Сага Месаровича. Он автор новой методологии проектирования и построения общей теории систем. Руководитель группы ЮНЕСКО по глобальной системологии. Член Академии наук.

системна термінологія

система – це внутрішньо організована сукупність взаємозв'язаних елементів, що утворює єдине ціле і спільно діє для досягнення поставленої мети

- Суть **системних досліджень** полягає:
- у використанні фундаментального методологічного поняття системи як єдиного абстрактного зображення об'єктів будь-якої природи і степені складності;
- у виділенні провідних, визначаючих сторін, тенденцій розвитку системи;
- у поданні проблеми як своєрідної концептуальної системи.
- **Системний підхід** – це метод, при якому всі зв'язки, елементи, функції та проблеми розглядаються у вигляді взаємозв'язаного цілого.
 - **Задачею** системного підходу є вираження на рівні спеціальної методології загальнонаукових принципів, положень, понять, форм та методів системних досліджень, відповідно до яких кожен об'єкт, поданий як система, розглядається не тільки як деяке самостійне ціле, а також як частина системи більш вищого рівня складності (макросистеми).

Загальна теорія систем виступає як інтегральна теорія, предметом якої є закони утворення, поведінки та розвитку будь-яких систем з усією багатостатністю аспектів їх функціонування.

Загальна теорія систем пропонує єдиний абстрактно - математичний апарат для дослідження систем різних типів, класів та призначення – біологічних, економічних, соціальних і т. п.

За допомогою цієї теорії вивчаються не окремі, частинні властивості систем (що складає предмет інших конкретних наук), а їх загальна структурна побудова.

Основою для створення теорії систем є аналогії (ізоморфізм, подібність) процесів, в системах різного типу. Доведений ізоморфізм для систем різної природи дає можливість будувати узагальнені моделі систем та переносити знання із одної предметної області в іншу. Приклад: **Універсальна динамічна модель системи**
(Бродський Ю.Б., Тимонін Ю.О.)

$$a_L \frac{d^2 X(t)}{dt^2} + \left(a_R + \frac{1}{X(t)} \right) \frac{dX(t)}{dt} + \frac{1}{a_C} X(t) - \varphi_0 - \frac{1}{X(t)} \frac{dV}{dt} = 0$$

- В теорії систем виділяють поняття складної системи.
- Теорію складних систем називають системологією, яку сьогодні ототожнюють з кібернетикою. Поняття складної системи стало єдиною концептуальною основою сучасної кібернетики.
- Отже, *системологію* можна визначити, як науку про загальні властивості розвитку складних систем.
- Метою *системології* є створення та вивчення найбільш загальних способів опису, законів функціонування та методів аналізу і синтезу складних систем незалежно від їх фізичної природи.
 - В *системології* розвиваються: теорія абстрактних описів і математичного моделювання систем, загальна теорія системних досліджень на базі математичних та евристичних методів.

Складовою системології, яка займається технічними системами, є **системотехніка** – це область наукових знань, яка містить теорію, методологію та дослідження і створення складних технічних систем, здібних до цілеспрямованих дій в складних ситуаціях.

До задач системотехніки відносять: визначення загальної структури технічної системи; організацію взаємодії між підсистемами та елементами; врахування оптимальної структури, параметрів та алгоритмів функціонування систем; синтез складних технічних систем.

Термін "системотехніка" спочатку використовувався у зв'язку з розв'язуванням задач проектування. Однак, сьогодні – це науковий напрямок, що охоплює не тільки проектування, але й створення, випробування та експлуатацію складних технічних систем.

Якщо системний підхід – це деякий загально методологічний принцип системних досліджень, то системний аналіз – це технологія системного підходу.

Системний аналіз – це спосіб вивчення складних об'єктів з метою дослідження впливу зв'язків елементів і підсистем на властивості об'єкту в цілому.

Предметом системного аналізу є методологія, яка призначена для вирішення проблем (розв'язування задач) на основі різного наукового інструментарію.

Системний аналіз базується на загальній теорії систем та системології, і відіграє роль інструмента системного підходу.

Системний підхід до аналізу складних систем

Особливості системного підходу, як методологічної концепції в дослідженні явищ навколишнього світу, можна виділити так:

1) при дослідженні об'єкта як системи, опис його елементів не є визначаючим, оскільки кожен з елементів представляється не як ізольований, а з урахуванням його "місця" в цілому;

2) дослідження об'єкта як системи є невід'ємним від дослідження його взаємозв'язків із зовнішнім середовищем, оскільки, об'єкт вивчається як підсистема більшої системи, яка виникла поєднанням об'єкта з середовищем;

3) специфічною особливістю є врахування нових властивостей, які виникають при поєднанні елементів у систему (емерджентність).

Основні принципи системного підходу

- **принцип системності** – розглядання об'єктів дослідження як систем;
- **принцип кінцевої цілі (мети)**: абсолютний пріоритет кінцевої (глобальної) цілі (мети), тобто всі процеси в системі підпорядковані глобальній цілі (головному призначенню), що накладає особисту відповідальність на вибір цілі та її трактування. Не повністю визначені кінцеві цілі або не однозначне їх трактування ушкоджує структуру та процеси в системі і взагалі управління системою;
- **принцип ієрархічності пізнання**, який потребує трирівневого вивчення об'єкта: вивчення самого об'єкта – „власний” рівень; вивчення об'єкта як елемента більшої системи – „зовнішній” рівень та вивчення об'єкта у відношенні з його складовими - „нижній” рівень;
- **принцип інтеграції**: відображається саме та особливість системного підходу, яка спрямована на вивчення інтегративних властивостей і закономірностей системи, розкриття базисних механізмів інтеграції цілого;
- **принцип функціональності**: сумісний розгляд структури й функцій з пріоритетом функцій над структурою. Цей принцип стверджує, що будь-яка структура тісно зв'язана з функціями системи та її елементів, тому досліджувати та створювати структуру необхідно після з'ясування (розуміння, точно визначення) функцій в системі. Зокрема, на практиці принцип функціональності означає те, що у випадку додавання системі нових функцій доцільно буде переглянути її структуру, а не намагатись впровадити нову функцію в стару схему.

аспекти системного підходу

- Системно – історичний: розглядання процесу виникнення системи, її розвитку (еволюції), передбачення історичної перспективи.
- Системно – компонентний: вивчення елементного складу системи, тобто із яких компонентів утворено ціле (система).
- Системно – структурний: вивчення внутрішньої організації системи, способів взаємодії елементів та підсистем, типів між елементних зв'язків системи. Структура системи відіграє велику роль. Вона зв'язує компоненти системи, що надає їй цілісність та виникнення нових властивостей, які не має жоден компонент. Для збереження системи особливого значення набуває стійкість структури, яка визначається стійкістю зв'язків її компонентів.
- Системно – функціональний: зв'язки з вивченням поведінки окремих частин системи та функціонування системи в цілому. Кожна реальна система виконує певні функції, які представляють деякий інтегративний результат функціонування її компонентів. Функції компонентів відносно системи несе доцільний (цільовий) характер, інакше компонент випадає із системи. Функції компонентів узгоджені за часом і в просторі і часто являються результатом впливу загальносистемних функцій.
- Системно – комунікаційний: розглядає взаємозв'язки системи з іншими об'єктами, явищами, системами.
- Системно – інтегративний: вивчає фактори збереження, досконалості та розвитку системи, тобто механізми які забезпечують збереження якісної специфіки системи.

Отже: Всебічне дослідження системи, процесу або проблеми може бути забезпечено тільки сукупним використанням всіх аспектів системного підходу

3. Етапи дослідження та наукова новизна.

Прийоми та форми наукових досліджень:

Спостереження,
накопичення фактів,
огляд літератури

Абстрагування,
уявний (розумовий) експеримент

Моделювання, лабораторний експеримент
або польовий експеримент =
одержання інформації про об'єкт,
проведене в штучних або природних умовах

Обробка результатів, узагальнення доказів, висновки

Способи використання методології у дослідженні

Вибір об'єкту та предмету,
концептуальне обмеження та
визначення завдань і гіпотези
дослідження,

Вибір методології дослідження,
огляд літератури , визначення проблеми.
Програмування експерименту та моделювання

Обробка (в тому числі математична, графічна)
результатів, встановлення залежностей між
причинами та наслідками, критеріїв
та інтервалів

Формулювання висновків,
обґрунтування достовірності та вірогідності
рекомендацій та пропозицій,
економічна оцінка рекомендацій

■ **Етапи дослідження**

що вперше запроваджено =

Формулювання такого результату, якого немає в інших дослідженнях (вітчизняних та світових)

що удосконалено =

уточнено, узагальнено існуючий спосіб до вирішення нової задачі, введено нові додаткові елементи, приведено у відповідність до нового предмету дослідження

що отримало подальшого розвитку =

Пропозиції щодо використання двох підходів, посилення позитивних характеристик чи зменшення ролі негативних.

■ **Наукова новизна**